

כיצד מערכת החינוך תורמת למשבר הדמוקרטיה בישראל

עיריית הרבון

בשני העשורים האחרונים ניכרת שחיקה בדמוקרטיה במדינות רבות הנחשבות מפותחות, ובהן ישראל. משבר הדמוקרטיה הישראלית הגיע לשיאו עם התגבשות המהלך הפוליטי ל"הפיכה משטרית" בשנת 2023, ואולם שורשיו נעוצים בתהליכים הרוחשים זה יותר מעשור, ובמרכזם התפיסה שזהותה הלאומית-יהודית של המדינה נתונה לאיום קיומי. תפיסה זו הכשירה את הקרקע לנקיטת צעדים לחיזוק הזהות היהודית-לאומית – צעדים שהביאו לידי משבר עקב צמצום המרחב הדמוקרטי בישראל. חוקרים מסבירים התפתחות זו באמצעות המושג סקטורליזציה, שפירושו מסגור בעיה אזרחית מטעם של פוליטיקאים כבעיה ביטחונית המצריכה אמצעים מיוחדים להתמודדות עם האיום הקיומי שהיא מייצרת. אמנם מחקרים בתחום החינוך מצביעים על ביטוייו של המשבר הדמוקרטי בישראל גם במערכת החינוך, אך אין הם עוסקים בתפקידה של מערכת החינוך בסקטורליזציה הזוהרת היהודית, המצויה בלב המשבר הדמוקרטי. המחקר הנוכחי מבקש לקשור בין סקטורליזציה של הזהות היהודית לבין החינוך בישראל ולהתמקד בדרכים שבהן מנגנוני הסקטורליזציה מחזקים את תפקיד מערכת החינוך במשבר הדמוקרטי בישראל.

מבוא

ב-11 ביולי 2023 פרסמה קבוצת המחאה "מאבק החינוך", שמנתה אז כ-600 נשות ואנשי חינוך, מסר ברשתות החברתיות בזו הלשון:

אנו מודיעים כי לא נפעל כשליחים של משטר בעל מאפיינים דיקטטורים [...] כנשות ואנשי חינוך המחויבים לתלמידות ולתלמידים נעבור ללמד, עם תחילתה של השנה, במתכונת חירום. המשמעות היא שאת מרבית זמננו

נקדיש לחינוך לדמוקרטיה, לערכים ליברליים ולמשבר המשטרי שישראל עוברת [...] זה הרגע לקחת אחריות.¹

לנוכח היותם של המורות והמורים ציבור מוחלש החשוף לביקורת ולהפחדה הן מצד חלק מההורים והן מצד מערכת החינוך, הרי שיציאה זו למאבק על דמותה של המדינה היא בחזקת מחזה נדיר (גרטל, 2023א). הצהרתם ולפיה הגיעה העת לאחריות מפנה זרקור לתפקידה של מערכת החינוך במשבר הדמוקרטי בישראל. הסערה הציבורית המתחוללת בשל "ההפיכה המשטרית" (2023) העלתה אמנם לראש סדר היום הציבורי שאלות יסוד הנוגעות לדמוקרטיה הישראלית, ואולם מחלוקות עמוקות בדבר המתח בין אופייה היהודי לאופייה הדמוקרטי של ישראל אינן חדשות, ושאלת תפקיד מערכת החינוך בהתמודדות עם מתח זה אף היא אינה חדשה. עם זאת, הספרות המחקרית מלמדת כי קונפליקט זה הולך ומתעצם בעשור האחרון לנוכח תהליכי מדיניות במשרד החינוך ושיח חברתי וחינוכי המדגישים את אופייה היהודי של ישראל ומעניקים לו עדיפות, הן על פני אופייה הדמוקרטי והן על פני ערכים אוניברסליים ליברליים. התפתחות זו ניכרת במבחר אמצעים, לרבות שינוי תוכנית הלימודים במקצוע האזרחות, שהפך לשדה קרב; פסילת תכנים הנתפסים כמאיימים על הזהות היהודית; הקצאת משאבים גדולים יותר לתכנים הנוגעים ליהדות בהשוואה לתכנים הנוגעים לערכים דמוקרטיים; איסור כניסתם של ארגונים המבקרים את הממשלה או את הצבא לבתי ספר; והפעלת לחץ וביקורת על מורים המקיימים בכיתה דיון בעניינים אלה ואחרים הנחשבים שנויים במחלוקת ופוליטיים (ארליך-רון וגינדי 2017; חסאן, 2016; טסלר, 2020; לוי ומסאלחה, 2018; קינן והרבון, 2021).

פרקטיקות אלה אינן מנותקות מהאקלים הפוליטי בישראל. מאז 2009, נתונה הזהות הלאומית-יהודית בישראל, כך לטענת ממשלותיה, תחת איום חמור, הפוגע בביטחון הלאומי, ולכן מצריך התמודדות מיוחדת עם הנזק הפוטנציאלי שלו. בהקשר זה הוצעו עשרות הצעות חוק, שחלקן התקבלו כחוקים, ובהם חוק הלאום, השינוי בסעיף חוק יסודות התקציב, שזכה לכינוי "חוק הנכבה", חוק התרבות והאמנות וכן חוק ועדות קבלה. התפתחות זו מוסברת מטעמים של חוקרים באמצעות תיאוריית הסקווריטיזציה.

1 ראו נוסח ההצהרה של קבוצת המחאה בעמוד הפייסבוק של "מאבק החינוך".

לפי אסכולת קופנהגן, סקויריטיזציה היא מהלך שבו מנהיגים וממשלות ממסגרים סוגיה אזרחית מובהקת, כגון איכות הסביבה או תאונות דרכים, כאיום ביטחוני קיומי המצריך הפעלת אמצעים חריגים להתמודדות עמו. סוכנים מדינתיים אלה, המוגדרים "שחקני הסקויריטיזציה" (securitizing actors), נוקטים "פעולת דיבור" (speech act) המבנה שיח שמגדיר את האיום הקיומי ואת האמצעים המיוחדים הנדרשים להתמודדות עמו. זאת במטרה לגייס את תמיכתו של "קהל יעד" (target audience) ואת הלגיטימציה שלו לשימוש באמצעים החיוניים לביצוע הסקויריטיזציה (Buzan et al., 1998). קהל זה יכול להיות הציבור הרחב, ארגוני חברה אזרחית, פקידי ממשל ואף פוליטיקאים אחרים (ורטמן, 2022).

גם זהות לאומית יכולה להיות למושא לסקויריטיזציה. כך לדוגמה, עם הרחבת ההגירה למדינות אירופה משנות ה-90 ואילך, התקיים בחלקן תהליך סקויריטיזציה של הזהות הלאומית, בטענה שזו נתונה לאיום קיומי עקב ריבוי מהגרים (Balzacq et al., 2016). מסיבות שאינן קשורות להגירה, גם בישראל מתרחשת בעשור האחרון סקויריטיזציה של הזהות הלאומית-יהודית של המדינה, המובילה לפגיעה בזכויות אישיות, אזרחיות וקולקטיביות של ערבים ויהודים (הרבון וקינן, 2020; Olesker, 2014a; Abulof, 2014; Ben-Porat & Ghanem, 2017), והיא חלק מנסיגת הדמוקרטיה בישראל (רון ואח', 2020; רונן, 2022).

מחקרים קודמים על מערכת החינוך בישראל אמנם חשפו כיצד האקלים הפוליטי והמחלוקות ההולכות ומתעצמות בין גישות ליברליות לקולקטיביסטיות, ובין זרמים ימניים לשמאליים, משתקפים במערכת החינוך ותורמים למשבר הדמוקרטי בישראל (Pinson, 2020; גוסקוב, 2020; הופמן וברון, 2020; חסאן, 2016; טסלר, 2020), אך מחקרים אלה לא עסקו בקשר שבין השתקפותם של האקלים הפוליטי והמחלוקות האלה במערכת החינוך לבין סקויריטיזציה.

המחקר הנוכחי מבקש למלא פער זה ולהאיר את השאלה, כיצד מנגנוני סקויריטיזציה הזוהו היהודית משליכים על תפקיד מערכת החינוך במשבר הדמוקרטי בישראל המתהווה זה שני עשורים. המחקר יבחן כיצד מערכת החינוך מקדמת תפיסות אנטי-דמוקרטיות באמצעות הכלים שמספקת תיאוריית הסקויריטיזציה.

לטענתי, מערכת החינוך בישראל משמשת כלי לסקויריטיזציה הזוהו היהודית, תוך שהיא מעוררת את קהל היעד, בעיקר הורים וארגוני ימין, לפעולה אקטיבית מול כל אדם המנסה לצאת נגד מגמות הסקויריטיזציה. התוצאה של הפעלת הלחץ

על מערכת החינוך ועל מוריה – הן מלמטה, על ידי הקהל, והן מלמעלה, על ידי פוליטיקאים – היא צמצום והגבלה של חופש הביטוי בבתי הספר וחשש של מורים לחנך לחשיבה ביקורתית. לכן, דיונים על עניינים שנויים במחלוקת ועל דמוקרטיה בישראל נעשו מורכבים וקשים מנשוא (ארליך־רון וגינדי, 2017; לוי ומסאלחה, 2018; שפיגל־כהן, 2015), ומתגבר שיח המצמצם את הדמוקרטיה לממדיה הפורמליים־פרוצדורליים (קרמניצר והופמן, 2021). בהתאם, בוגרי ובוגרות מערכת החינוך מתקשים להפנים את המורכבות שבדמוקרטיה (הופמן וברון, 2020), ויוצאים אל החיים עם תפיסות שטוחות של המציאות או עם עמדות אנטי־דמוקרטיות, המתגברות באקלים שהסקיוריטיזציה יוצרת – תופעה שמעמיקה את הקונפליקטים החברתיים ותורמת למשבר הדמוקרטי בישראל.

בהקשר זה, חשוב להבחין בין סקיוריטיזציה למיליטריזציה בחינוך בישראל, שכן אלה הם שני מושגים המשתלבים זה בזה, אך נבדלים במהותם. מיליטריזציה מתבטאת בהכפפת תחומים אזרחיים לצרכים צבאיים, כגון הכנה לשירות הצבאי בבתי הספר, ואילו סקיוריטיזציה מגדירה בעיות אזרחיות כאיומים ביטחוניים. במערכת החינוך הישראלית, המיליטריזציה, שהתחזקה דרך מיזמים צבאיים בבתי הספר, טיפחה זהות יהודית־לאומית ודיכאה את השיח הביקורתי (לוי, 2023), תהליך ששאב עידוד בד בבד מסקיוריטיזציה הזוהרת היהודית. שילוב זה בין השתיים תורם להצבת הדמוקרטיה בחינוך בפני אתגרים ניכרים. במאמר זה יוצגו תחילה מאפייניו של משבר הדמוקרטיה בעולם ובישראל. בהמשך תוצג ספרות מחקרית העוסקת בסקיוריטיזציה של זהות לאומית והקשר שלה לחינוך, ולאחר פרק המתודולוגיה ינותח תהליך הסקיוריטיזציה במערכת החינוך בישראל ותרומתו למשבר הדמוקרטיה.

משבר הדמוקרטיה בעולם ובישראל

לאחר נפילת ברית המועצות התבסס הרעיון שסיום המלחמה הקרה יחזק את הדמוקרטיה הליברלית. אלא שבשני העשורים האחרונים ניכרת שחיקה מתמדת של הדמוקרטיה במדינות מפותחות, ובהן ישראל. באיחוד האירופי, 18 מקרב 27 מדינות נחשבות "דמוקרטיות פגומות", והשחיקה הבולטת ביותר היא בהונגריה ובפולין (Yascha, 2019; רונן, 2022). ואולם דמוקרטיות אינן מתמוטטות בבת

אחת, אלא חוות תהליך מדורג של נסיגה, המתאפיינת בהידרדרות התכונות הקשורות עם ממשל דמוקרטי (Waldner & Lust, 2018).

עם זאת, הגדרת נסיגה דמוקרטית ומדידתה מאתגרות חוקרים, הן בשל המגוון הרחב של מוסדות ושחקנים פוליטיים המעורבים (Bermeo, 2016), והן עקב קשיים במדידת אינדיקטורים מורכבים, כדוגמת חופש הביטוי, לצד חוסר אחידות ביחס להגדרת המושג "דמוקרטיה" עצמו (Bermeo, 2016; Mechkova et al., 2017; Haemin et al., 2021).

אחד המאפיינים הבולטים של נסיגה בדמוקרטיה הוא קיטוב חברתי, הקשור בהתעצמות תנועות ומנהיגים פופוליסטים הנוקטים גישה אתנר-לאומית (Mudde, 2020; Bauer & Becker, 2021). הגישה הפופוליסטית מבוססת על האמונה ש"העם" הוא מקור הטוב, ולכן מדגישה את מימוש ריבונות העם ושלטון הרוב, המבטאים רצון הומוגני, ומתנגדת לאידיאולוגיות הנתפסות כמחזקות אינטרסים אינדיבידואליים, ובהן הגישה הליברלית (פילק, 2010). בשל תפיסה זו, המחלקת את החברה ל"עם" ול"אחרים", מנהיגים פופוליסטים נוקטים רטוריקה תוקפנית נגד אלה הנתפסים בעיניהם כמי שאינם שייכים לעם, וכן נגד אלה הנתפסים כמגוננים עליהם – ובהם מפלגות שמאל, בתי המשפט וארגוני זכויות. כך מצטמצם המרחב הדמוקרטי ומתגבר הקיטוב המחליש את הדמוקרטיה – תהליך שקורה גם בישראל (בלוך וביילסקי, 2021; Arbatli & Rosenberg, 2021). אמנם חוקרים הכירו זה מכבר בשסעים חברתיים עמוקים כסכנה לדמוקרטיה, אך חוקרים אלו עסקו בעיקר בהתמוטטותן של דמוקרטיות, ולא בנסיגתן, המתאפשרת דווקא באמצעות כלים דמוקרטיים (Svolik, 2019). כבמדינות אחרות, גם בישראל הפופוליוזם מתיישב עם חולשות המערכת הפוליטית ועם השסעים החברתיים. המתח שבין אופייה היהודי לאופייה הדמוקרטי של המדינה מאפשר לגישה הפופוליסטית כניסה נוחה לפוליטיקה הישראלית, באמצעות חלוקה ל"טובים" ו"רעים", לצד משבר ביטחוני מתמיד המקל את השימוש ברטוריקה של "חירום" ו"סכנה קיומית" (כהן ורוזנאי, 2021; Chazan, 2020). המאפיינת תהליכי סקווריטיזציה.

מאז 2009, מתרחש בישראל שינוי המתעדף את היסוד היהודי על פני היסוד הדמוקרטי, באמצעים כגון הגבלת חופש הביטוי, פגיעה בהפרדת הרשויות וכן ניסיונות להגביל את כוחה של הרשות השופטת (האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2017). חרף מסורת דמוקרטית חזקה, האמצעים האנטי-ליברליים הנדרונים והמאומצים בישראל שחוקים את מעמדה הדמוקרטי (רון ואח', 2020). החקיקה

האנטי-דמוקרטיה בעשור האחרון בישראל מתמקדת בעיקר בסוגיית השייכות וברצון להשתייך את האחר, ובכלל זה "האחר הפלסטיני" וגופים המגינים על זכויותיו (פוקס ואח', 2015). אחת ההשפעות של תהליך זה מתבטאת באקלים פוליטי מקוטב, שעל פי "מדד המדינות השבירות" מסכן את יציבות הדמוקרטיה הישראלית. במדד זה, המדרג את מדינות העולם על פי מידת פגיעותן אל מול קונפליקטים שעלולים להביא לידי קריסת המשטר בהן, מצויה ישראל במקום ה-32, בקרבת פולין שדורגה במקום ה-33 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, **מדד המדינות השבירות**, 2021).

מסקר הקיטוב הפוליטי שערך המכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן בשנת 2022 עולה שהעוינות בין ימין לשמאל גברה ביחס לתוצאות סקרים קודמים (כוורי, 2022). מקור הקיטוב הוא בהשקפות עולם שונות, בייחוד ביחס לאיזון הראוי בין ערכים לאומיים ודתיים לבין ערכים דמוקרטיים, ליברליים וחילוניים (אלרן ואח', 2020). אמנם זה שנים רבות מתקיימת בישראל מחלוקת על היתכנותה של דמוקרטיה ליברלית, המדגישה זכויות אינדיבידואליות במסגרת מדינה המעניקה עדיפות לקולקטיב היהודי (גביון ועוז-זלצברגר, 2012), ואולם ניכר כי מחלוקת זו העמיקה, ובשנים האחרונות התהווה בישראל שסע חדש, המכונה "השסע הדמוקרטי". זהו אינו השסע המוכר בין ימין לשמאל, אלא קונפליקט המשקף חוסר הסכמה עמוק סביב ערכים דמוקרטיים בסיסיים. בעוד שצד אחד שואף לדמוקרטיה "רזה" מזו הקיימת ונכון לוותר על ערכים דמוקרטיים יסודיים, תוך שינוי האיזון בין רשויות השלטון וצמצום כוחה של הרשות השופטת, הצד שמנגד מבקש לשמר ואף לעבות את הדמוקרטיה הישראלית, ולהפוך אותה לדמוקרטיה ליברלית (פרידמן, 2018).

שתי תפיסות מנוגדות אלה מבטאות מחלוקת עדכנית בעולם בין תומכי הדמוקרטיה הליברלית לבין תומכי הדמוקרטיה הלא-ליברלית, המאופיינת בביטוי רצון הציבור בקביעת המדיניות, אך ערכים ומוסדות ליברליים, המרסנים את כוחו של הרוב, אינם נשמרים עוד (רון ואח', 2020). מתח זה הגיע לשיאו בישראל בשנת 2023, עם המחאה נגד "ההפיכה המשטרית", שהוצגה בינואר 2023 כ"רפורמה משפטית", מחאה שהייתה יוצאת דופן בהיקפה ובהישכותה (**המכון למחקרי ביטחון לאומי**, 2023). המשבר הדמוקרטי בישראל, המבליט את המתחים ביחס לאופייה של המדינה, מתבטא גם במערכת החינוך, ובראשה החינוך הממלכתי היהודי, הממלא תפקיד מרכזי בסוגיית הזהות הלאומית ומהווה יעד עיקרי של

מאמצי הסקויריטיזציה של הזהות היהודית. לפיכך, המחקר הנוכחי יתמקד אף הוא בחינוך הממלכתי יהודי.

סקויריטיזציה של זהות לאומית

עד עידן המלחמה הקרה, הוגדר המושג "ביטחון" כמונחים צבאיים בלבד, ואולם לאחריה – בתגובה לבעיות החדשות שמדינות מתמודדות עמן, ובכלל זה פליטים, עוני, איומים סביבתיים ומגפות עולמיות – פיתחה אסכולת קופנהגן את רעיון "הביטחון הלא-מסורתי" והסקויריטיזציה (Hameiri & Jones, 2013). סקויריטיזציה היא הגדרת תופעה מסוימת כאיום קיומי שאם לא יפתר – עלול להביא לידי אסון (Bright, 2012). הסקויריטיזציה מתבצעת על ידי שחקן מדינתי שיוצר שיה סביב האיום, ולפיו ההתמודדות עם אותו איום מחייבת שימוש באמצעים מיוחדים החורגים מהפוליטיקה הרגילה. השיח מופנה לקהל יעד שאותו מנסים הפוליטיקאים לשכנע (Balzacq et al., 2016; Buzan et al., 1998).

עם הרחבת ההגירה למדינות אירופה משנות ה-90 ואילך, התרחשה בחלקן סקויריטיזציה של הזהות הלאומית, בטענה שזהות זו נתונה לאיום קיומי המחייב תגובה ייחודית (Huysmans, 1995; Kicinger, 2004). כך התבסס רעיון הביטחון החברתי (societal security), הנוגע ליכולתה של חברה לשמור על אופייה ועל זהותה למרות איומים ממשיים או פוטנציאליים (Buzan et al., 1998). ביטחון חברתי מבוסס על המושג ביטחון אונטולוגי, שהציע גידנס (Giddens, 1991) – מושג המדגיש את הצורך של בני האדם להרגיש בטוחים במי שהם ובוהותם. בעשור שלאחר מכן, גרסה מיצן (Mitzen, 2006) שביטחון אונטולוגי חל גם על מדינות, שכן האובדן הנתפס של הזהות הייחודית של מדינה מאיים על הביטחון האונטולוגי של אזרחיה. מחקרים המתמקדים בסוג זה של ביטחון מציגים את הקשר שבין תפקיד הזהות כבסיס לביטחון אונטולוגי לבין תהליכי סקויריטיזציה (Browning & Joenniemi, 2017).

גם בישראל משתקפת זה יותר מעשור סקויריטיזציה של הזהות הלאומית-היהודית – זהות המוצגת כנתונה בסיכון עקב "אויבים מבפנים". כך לדוגמה, מראה אולסקר (Olesker, 2014a), כיצד חוקים הפוגעים בדמוקרטיה שהתקבלו בישראל מאז שנת 2009 – אז החל ביצור כוחה של ממשלת הימין – הם חלק מפרקטיקות סקויריטיזציה, ואלה אינן מכוונות רק כלפי המיעוט הפלסטיני, אלא כלפי כל אזרחי

ישראל שתפיסת זהותם היהודית אינה מתיישבת עם זו של הממשלה (הרבון וקנין, 2020). כך, הגדרת הזהות היהודית נעשתה שנויה במחלוקת עוד יותר, בהבחינה לא רק בין יהודים לבין שאינם יהודים, אלא גם בין יהודים "אותנטיים" ל"אליטות קוסמופוליטיות [יהודיות] לכאורה" (Ben-Porat & Filc, 2022). היות שכל פעולה חינוכית עוסקת, מעבר להקניית ידע, גם בהנחלת השקפות עולם ובהקניית ערכים, ובכלל זה ייחודיותה של קבוצת הלאום (ליטמנובויץ, 2019), הרי שהמתחים סביב הגדרת הזהות היהודית באים לידי ביטוי גם במערכת החינוך ויוצרים קונפליקט בקרב מקבלי החלטות ואנשי חינוך בין התומכים בדמוקרטיה "אתנרופובליקנית", המעניקה קדימות להכרעת הרוב של הקולקטיב היהודי, לבין התומכים בדמוקרטיה ליברלית, המעמידה את זכויות היסוד של הפרט מעל הכרעת הרוב (גוסקוב, 2020). ואולם בהשוואה לחינוך שטיפח לאורך השנים את הזהות הלאומית בישראל, המגמה הגוברת של סקויריטיזציה הזהות היהודית, מעבר להיותה מקדמת זהות יהודית, היא אף מציגה אותה כנתונה לאיום קיומי, מה שהופך את תחום החינוך לכלי של סקויריטיזציה.

סקויריטיזציה וחינוך בישראל

ככלל, הדיון העולמי בקשר שבין סקויריטיזציה לחינוך החל בעקבות פיגועי 11 בספטמבר 2001 בארה"ב, שעוררו תשומת לב אקדמית ופוליטית סביב הצורך להחיל חינוך דתי בבתי הספר, ככלי לקידום סובלנות כלפי מגוון קבוצות. בפועל, גישה זו הביאה לידי סקויריטיזציה, שכן הצגתם של יחידים מסוימים, לרוב מוסלמים, כ"בעייתיים", הנוטים לקיצוניות, הכשירה את הקרקע למשטר מעקב המצרף מחנכים, מנהלים ותלמידים כסוכנים של המדינה נגד האיום הנתפס מכיוונם של פרטים אלה (Gearon, 2012; Zembylas, 2020). פרקטיקות אחרות של סקויריטיזציה בתחום החינוך, כפי שמראים קאונרט וסהר (Kaunert & Sahar, 2021), כוללות הדרת קבוצות אתניות או חברתיות מגישה למשאבים, כגון תקציבים ומינויים, וכן מניעת גישה למרחבים שיש בהם כדי להעצים אותן, לצד מניעת פיתוח תוכניות לימודים בכיוונים אידיאולוגיים הנתפסים כאיום על הזהות הלאומית.

סקויריטיזציה בחינוך יכולה להתרחש בשלושה אופנים: גלוי, סמוי, גלוי-סמוי. המודל הגלוי-סמוי, מבטא את יחסי הגומלין בין הממד הגלוי לסמוי של

הסקיוריטיזציה באמצעות חיבור בין יעדים חינוכיים גלויים לצורכי ביטחון סמויים (Gearon, 2017). אמנם גירון מתייחס למוסדות ההשכלה הגבוהה, אך ייתכן למצוא מודלים אלה שהוא מציג גם בחינוך הציבורי ממלכתי – מה שיכול לסייע בניתוח הסקיוריטיזציה באמצעות מערכת החינוך בישראל.

כאמור, מחקרים מראים כיצד סקיוריטיזציה הזוהת הלאומית-יהודית בעשור האחרון בישראל באה לידי ביטוי במגוון פרקטיקות להתמודדות עם האיום הקיומי על הזהות היהודית, המוצג על ידי השלטון. השיח הממסגר את הסכנות האורבות לזהות היהודית מתייחס גם לחינוך, ובמסגרתו פוליטיקאים מביעים ביקורת כלפי מערכת החינוך, ולפיה תלמידים לומדים מעט מדי על ערכים יהודיים, אך יותר מדי על ערכים דמוקרטיים ואוניברסליים, לרבות מרכיבים מהנרטיב הפלסטיני, המאיימים כביכול על זהותה היהודית של המדינה (חסאן, 2016). כפי שיוצג בהמשך, מדובר בשיח שהוא חלק מהסקיוריטיזציה של הזהות היהודית.

בהקשר זה, חשוב להצביע על הקשר שבין סקיוריטיזציה למיליטריזציה במערכת החינוך הישראלית. מאז הקמת המדינה, הקהילה הישראלית-יהודית מצויה בתהליך הדרגתי של מיליטריזציה, המוגדרת כתהליך שמגביר את הלגיטימיות לשימוש בכוח, ואת השימוש בכוח צבאי כנגד יריב חיצוני, כבחירה אסטרטגית נורמטיבית המועדפת על פני חלופות אחרות, דוגמת פתרונות מדיניים (לוי, 2023). יסודות המיליטריזם הישראלי הם החשיבה הצבאית המתפשטת מהצבא להנהגה האזרחית ומעניקה קדימות למעמדו של הצבא, למשאביו ולידע שלו, לצד הוויה תרבותית שבמרכזה "צבא העם" המאחד את מרבית האזרחים היהודים (קימרלינג, 1993). בעקבות האינתיפאדה השנייה (2000), התחוללו שני שינויים במיליטריזציה הישראלית: (1) התעצמה המיליטריזציה המוזנת משיח אתנו-לאומי; (2) הצבא שעד אז התמקד בהכנה אינסטרומנטלית לאורח החיים הצבאי, אך לא התמקד בערכים, החל לסמן את מערכת החינוך כמנגנון חשוב בתהליך הגיוס, אשר ביכולתו להגביר את הנכונות לשירות מתוך מחויבות ערכית, דוגמת אחריות אישית ומעורבות אזרחית. גישה זו הגבירה את כניסת הצבא לבתי הספר באמצעות מגוון מיזמים שמערכת החינוך שיתפה פעולה עמם. המיליטריזציה החדשה סייעה להחנקת פדגוגיה ביקורתית ועודדה הימנעות מעיסוק בסוגיות ערכיות ומוסריות הנוגעות למציאות הישראלית, כשבה בעת מערכת החינוך מטפחת תוכניות שמטרתן חינוך לאומי ופטריוטי, ובהן תשתית רחבה של חיזוק הזהות היהודית. הדתה וכניסת עמותות דתיות לבתי הספר הן חלק מתהליך זה (לוי, 2023). כך משמשת מערכת

החינוך מרחב שבו מצטלבת המיליטריזציה החדשה, הניזונה משיח המדגיש את הזהות היהודית, עם הסקויריטיזציה של זהות זו, המבקשת להשתמש במערכת החינוך כאמצעי התמודדות עם האיומים על אותה זהות. לנוכח התפקיד המרכזי שממלאת הסקויריטיזציה בנסיגת הדמוקרטיה, כפי שמראים מחקרים העוסקים בפולין ובהונגריה (Kopper et al., 2020; Przybylski, 2018; Zamęcki, 2020), הרי שפעולתה המשולבת עם המיליטריזציה בחינוך היא בעלת השפעה על הדמוקרטיה הישראלית. המחקר הנוכחי מבקש לבחון כיצד הסקויריטיזציה באמצעות מערכת החינוך תורמת למשבר הדמוקרטי בישראל.

מתודולוגיה

בניתוח תהליך של סקויריטיזציה אפשר להבחין בין שני מרכיבים מרכזיים: פעולת דיבור (speech act) של שחקן הסקויריטיזציה, המתבטאת בשיח גלוי סביב האיום שיש להתמודד עמו, ופרקטיקה של סקויריטיזציה (security practice), שהיא השינוי המעשי בהתנהלות שחקני הסקויריטיזציה אל מול האיום שהגדירו (Floyd, 2011). בתחום החינוך, פרקטיקות אלה באות לידי ביטוי בשינוי תוכניות לימודים, בחקיקה ובנהלים המשפיעים על התנהלות בתי הספר, בהקצאת משאבים, במינויים ובאופן הפיקוח על המורים. חלק מהפרקטיקות הללו הן גלויות, אך חלקן יכולות להתקיים גם במסגרת המודל הגלוי-סמוי, שמוצג אצל גירון (Gearon, 2017) ומתבטא בפער בין היעדים הגלויים והמוצהרים של החינוך לבין התנהלות מעשית שמשרתת יעדי סקויריטיזציה בדרכים סמויות. ניתוח הסקויריטיזציה בישראל באמצעות מערכת החינוך יתמקד להלן תחילה בבחינת הפרקטיקות הגלויות וימשיך בפרקטיקות הגלויות-סמויות.

פרבר (Färber, 2018) מדגישה את האתגרים המתודולוגיים במחקרי סקויריטיזציה, המתבטאים בקושי לפתח עקביות בניתוח תהליך הסקויריטיזציה, ומראה כי רוב המחקרים חסרים דיון סדור במתודולוגיה. לדבריה, ניתוח שיח יכול להיות כלי יעיל לחקר המסגור של איומים והצדקת הסקויריטיזציה. בהקשר זה, חשובה "שפת הסקויריטיזציה", שמאופיינת על פי בוזן ואח' (Buzan et al., 1998) במילים ובמסרים המבטאים איום שאי-טיפול מיוחד בו עלול להביא לידי נקודת אל-חזור הרת אסון. אך כאמור, סקויריטיזציה כוללת גם פרקטיקות מעשיות, המתבטאות בשינוי בהתנהגות השחקנים. חלקו הראשון של הניתוח במחקר הנוכחי,

העוסק בפרקטיקות הגלויות של הסקיריטיזציה, יתמקד בשינויים התנהגותיים אלה במקצוע האזרחות ובהגבלת חופש הביטוי בבתי הספר. חלקו השני, העוסק בפרקטיקות גלויות-סמויות, יעסוק ביחס לדמוקרטיה ולחיים משותפים, באופן משולב הממחיש כיצד שיח המכוון לערכים דמוקרטיים בחינוך בה בעת מצמצם אותם בשם יעדי הסקיריטיזציה – במכוון ושלא במכוון.

להבנת שיח הסקיריטיזציה והפרטיקות הנלוות לו, המתודולוגיה במחקר זה מתבססת על הגישה הפרשנית באמצעות ניתוח טקסטים העוסקים בהתוויית המדיניות ובתגובות אליה, כגון מאמרי אקדמיה ותקשורת והודעות רשמיות של שרי חינוך ומשרד החינוך, שמהם אפשר לשרטט את קווי דמותה של הסקיריטיזציה בחינוך בישראל. התאמת הגישה הפרשנית למחקר זה נעוצה בהתמקדותה בהבנה של משמעויות, ערכים ואמונות שפרטים מייחסים לפעולות ולטקסטים (מארש ופרלונג, 2004). יתר על כן, בניתוח מדיניות, גישה פרשנית מראה כיצד תפיסות מועברות ומיוצגות למגוון קהלים, כשמוקד הניתוח אינו הבעיות עצמן והתרחשותן האובייקטיבית, אלא הבנת המסגור שלהן באמצעות השיח (Goodwin, 2011), שלמעשה עומד במרכזו של כל תהליך סקיריטיזציה.

היות שבכל תהליך סקיריטיזציה קהל היעד מהווה גורם חיוני (Balzacq, 2005), חלקו האחרון של הניתוח יתמקד בקהל ובתפקידו בסקיריטיזציה, על פי ההבחנות בספרות ביחס למבחר סוגי קהלים (ורטמן, 2022; Balzacq, 2005; Olesker, 2022). בהקשר של סקיריטיזציית הזהות היהודית בחינוך, קהל היעד כולל את אלו המזדהים עם פרקטיקות הסקיריטיזציה ועם מטרותיה בקרב ההורים וארגוני חברה אזרחית, לצד גורמים במערכת החינוך. בחינת אופן מעורבותו של הקהל תסייע בהבנת תרומתו לסקיריטיזציה ולהשפעותיה על משבר הדמוקרטיה בישראל.

1. הממד הגלוי של סקיריטיזציית הזהות היהודית באמצעות מערכת החינוך

א. מקצוע האזרחות

לפני כשני עשורים טענו פדהצור ופרליגר (2004) שלימודי האזרחות בישראל מהווים זירה מרכזית במאבק בין פלגים פוליטיים. ואולם האקלים הקונפליקטואלי ששרר מאז חיזק את הפוליטיזציה של לימודי האזרחות, החדיר בהם תחושת דחיפות מוגברת והפך אותם, כפי שמציע מאמר זה, למצע רחב לסקיריטיזציה. משנת 2009, עם תחילת כהונתו כשר החינוך, קידם גדעון סער מגוון מהלכים

שיספקו גיבוי מעשי לביקורת בדבר העיסוק המוגבר בערכים ליברליים במערכת החינוך בהשוואה לעיסוק המועט בזהות היהודית. כך, בין השאר, הוביל סער שינויים בספר הלימוד באזרחות לתיכון (טסלר, 2020). ברוח זו טען פרופ' אשר כהן, שכהן אז כיו"ר ועדת המקצוע באזרחות, כי מאז פרסום דוח קרמניצר, "היה ברור שהדמוקרטיה היא הגבירה, המלכה, והלאומיות היהודית היא השפחה" (כהן, 2016, עמ' 149).

אם עד לעשור הראשון של המאה ה-21, תכליתה של תוכנית הלימודים באזרחות הייתה לטפח ערכים דמוקרטיים ולשמור על הדמוקרטיה הישראלית, הרי שהשינויים שהוחלו בספר הלימוד החדש לתיכון שיצא ב-2016 ביטאו מעבר לתפיסה דתית ניאורלאומית והתייחסות לדמוקרטיה כאל אידיאולוגיה אחת מני רבות, המאפיינת דמוקרטיה לא-מערכיות שבהן המחויבות לדמוקרטיה ולעקרונות ליברליים רופפת יותר. השינויים בספר האזרחות לוו במאבקים עזים שתועדו תדיר בתקשורת והגיעו עד לוועדת החינוך של הכנסת, ואף לפתחו של בג"ץ (Galanti Ben-Rafael et al., 2020; Pinson, 2020). שלושה ממחברי הספר הסירו את חתימתם ממנו, ובהם אסנת סברון ואביטל ספיבק, בטענה שהספר מקדם אידיאולוגיות לא-ליברליות המערערות את הדמוקרטיה ומתעלם מתכנים חשובים בתוכנית הלימודים – מצב שמשקף לתפיסתן הטיה של משרד החינוך המשרתת את האידיאולוגיה שלו (סברון וספיבק, 2023). במילים אחרות, אידיאולוגיות מעוצבות לא רק באמצעות המושגים המפורשים המוצגים בתוכנית הלימודים, אלא גם באמצעות מה שנעדר ממנה, ויכול לשמש בדרכים סמויות פרקטיקה לבניית נרטיבים התורמים לסקיוריטיזציה.

ספר הלימוד באזרחות אושר, למרות אזהרותיה של יעל גוראון, מפמ"רית מקצוע האזרחות אז – אזהרות שלפיהן "לא קיימת שום חוות דעת אקדמית שתומכת בספר", לנוכח חוסר האיזון בו בין הדגש היהודי לדמוקרטי. הספר יצא לאור בתמיכת היועץ האקדמי שליווה אותו, ד"ר אביעד בקשי, אחד ממנסחי חוק הלאום, המשמש בשנים האחרונות מנהל המחלקה המשפטית של פורום קהלת, והוא מתומכיה המרכזיים של ההפיכה המשטרית. בריאיון באפריל 2023, תיארה גוראון את השפעתם המכרעת של אישים בימין הדתי על הוראת מקצוע האזרחות באמצעות התאמת חומרי הלימוד לתפיסתם האידיאולוגית על ידי השתלטות על ועדת המקצוע, התערבות בלתי פוסקת בתכנים המועברים בהשתלמויות המורים, ואף ניסיונות להשפיע על השאלות בבחינות הבגרות. המשמעות ברורה,

היא אמרה, "השפעה על דורות של מצביעים" (קשתי, 2023א). כך, גובשה לא מכבר גם תוכנית לימודים חדשה באזרחות לחטיבת הביניים, המדגישה ומרחיבה את ההיבטים היהודיים של מדינת ישראל, ובתוך כך מצמצמת את ההתמקדות במרכיבים דמוקרטיים, בהשוואה לספר הקודם, ודוחקת יעדים חשובים בהקשר זה לתחתית התוכנית. יתר על כן, שני חוקי היסוד המתייחסים לכבוד האדם וחירותו ולחופש העיסוק אינם מוזכרים, ולעומת זאת חוק הלאום נכלל בפירוט ארוך של "מאפיינים יהודיים מרכזיים". רשימה מקבילה של עקרונות הדמוקרטיה אינה קיימת, והעיסוק באיזון ובריסון הכוח השלטוני הוא חלקי ורופף (קשתי, 2022).

אדר כהן, המפמ"ר שקדם לגוראון, שאישר את הספר לתיכון בגרסתו הראשונה, לפני השינויים שביקש סער לערוך, פוטר על ידו, למרות מחאתם של מורים רבים לאזרחות, שהעריכו את כהן וראו בפיטוריו ניסיון השתקה. תגובתו של סער הייתה כי מאבק המורים הוא חלק מ"קמפיין מאורגן", ואילו ההחלטה לפטר את כהן היא החלטה עניינית (דטל, 2012). פיטוריו של כהן והשתלטות אישים מהימין על מקצוע האזרחות מתיישבים עם פרקטיקת ההדרה המוצגת אצל קאונרט וסהר (Kauert & Sahar, 2021), ולפיה שחקני הסקיוריטיזציה בעלי הכוח מונעים מקבוצות ומפרטים הנתפסים בעיניהם כמתנגדים לסקיוריטיזציה גישה לתקציבים ולמינויים שעלולים להעצים אותן.

בהקשר זה, חשובה גם סוגיית המינויים של ועדת מקצוע האזרחות, שעוררה ביקורת קשה בדבר חוסר איזון, שבא לידי ביטוי בהשתייכות הפוליטית של חברי הוועדה, ובהחלטת היו"ר, ד"ר אסף מלאך, שלא למנות לוועדה שני מומחים מן השורה הראשונה, פרופ' דן אבנון וד"ר משה הלינגר, שנתפסו בעיניו ליברלים מדי. בה בעת, מינה שר החינוך אז, נפתלי בנט, את ד"ר יוסי לונדין, חבר הגרעין התורני בלוד המלמד היסטוריה במכללת "אורות ישראל", שתקף בחריפות את הערכים הליברליים והפלורליסטיים, וכינה אותם "פירות באושים של תשתית הסברתית וחינוכית השולטת ברוב האקדמיה והתקשורת" (קשתי וסקופ, 2016). בשנת 2019 החליט משרד החינוך למנות ועדה חדשה, אף שעדיין לא מלאו שנתיים לכהונתה, כפי שמתחייב מנוהלי תקנון שירות המדינה (תקשי"ר). לדברי גורם בכיר במשרד החינוך, הכוונה הייתה לשמר את הרכב הוועדה שהתאפיין בקו ימני מאוד ולמנוע מצב ששר חינוך ליברלי יותר בעתיד ינסה לשנות הרכב זה (ינקו, 2019). בהמשך, טשטש משרד החינוך את הקריטריונים לחברות בוועדה. מורים שהגישו מועמדות נדחו בלי כל התייחסות ממשרד החינוך, גם כשפנו לקבל מענה בנוגע לתהליך

שהתבצע. שישה מ-15 חברי הוועדה, ובכללם היו"ר, ד"ר אסף מלאך, הם אנשי החינוך הממלכתי-דתי – שיעור כפול מחלקם באוכלוסיית התלמידים (קשתי, 2020). למרות הנוהל שקבע משרד החינוך, ולפיו כהונת חברי הוועדה תימשך שנתיים, ותכלול אפשרות הארכה לארבע שנים לכל היותר, הרי שמלאך כיהן שמונה שנים (קדריי-עובדיה, 2023ב). מהלכים אלו מעצימים את כוחם של בעלי תפקידים במערכת החינוך התומכים בסקיוריטיזציה, ואף מאפשרים למנוע הכללת תכנים בכיוונים אידיאולוגיים מסוימים וכן חשיבה ביקורתית.

מקצוע האזרחות, בהיותו המרחב המרכזי בחינוך לדמוקרטיה באופן מובנה ומחייב (הופמן וברון, 2020), היה לזירת התמודדות ראשונה במעלה עם האיומים המוצגים על הזהות היהודית – אם על ידי שינויים בתוכניות ובספרי הלימוד ואם באמצעות מינוים של בעלי תפקידים התואמים את רוח השינויים. כל זאת, לצד פרקטיקות כפי שיתוארו בפרק הבא, יצרו לחץ על המורים לאזרחות. אחת ההשפעות של התהליך היא, כפי שמראים לוי ומסאלחה (2018), התמקדותם של מורים רבים לאזרחות בהוראה טכנית של תוכנית הלימודים, ובתוך כך הימנעות מדיונים בסוגיות פוליטיות ובייחוד כאלו השנויות במחלוקת, פוזיציה שמותירה את בוגרי מערכת החינוך עם הבנה מוגבלת של המציאות, וכך מחזקת את הסדר הקיים. על כן, בעוד שבשנת 2010 חתמו מורים לאזרחות בדאגה על עצומה במחאה נגד הגזענות הגוברת בתיכונים (ולמר, 2010), בשנת 2023 הם זועקים "אנחנו כל הזמן במגננה", כשעקרונות הדמוקרטיה מוטלים בספק (קדריי-עובדיה, 2023א). ואולם הפיחות והערעור המתרחשים ניכרים על כלל המורים במערכת החינוך, כפי שיתואר להלן:

ב. הפעלת לחץ על המורים והגבלת חופש הביטוי בבתי הספר

פרשת אדם ורטה, מורה לפילוסופיה ומחשבת ישראל בתיכון אורט גרינברג בטבעון, שב-2014 נקלע לעימות סוער עם תלמידה שטענה שהוא משמיע בכיתה "עמדות שמאל קיצוניות", היא נקודת ציון מכרעת בשאלת הלגיטימציה והמוטיבציה של מורים לקיים שיח ביקורתי בכיתה. לא רק שוורטה זומן לשימועים, אלא שהוא ובני משפחתו חוו הטרדות ואיומים על חייהם (סקופ וקשתי, 2014). בעקבות פרשת ורטה, הוסיף משרד החינוך סעיף לחוזר מנכ"ל, ובו הדגיש את חשיבות עידודו של שיח פלורליסטי וביקורתי בסוגיות שנויות במחלוקת, והבהיר כי מותר למורים להביע את דעתם האישית, כל עוד הם אינם כופים אותה על תלמידיהם. בפועל,

מורים המתייחסים לסוגיות כגון זכויות אדם, פעולות צה"ל או זכויות הפלסטינים מתמודדים עם תגובות חריפות של תלמידים והוריהם, מסומנים כמטרות של פעילי ימין וסובלים מעלבונות ומאיומים ברשתות החברתיות. לכן, רבים מהם בוחרים להימנע מדיון בסוגיות טעונות אלו (גלזר, 2016).

בשנת 2019 הזהיר ראש עיריית תל אביב-יפו, רון חולדאי, כי בשנים האחרונות מתקיימת אינדוקטרינציה בשל "לחץ מתמשך של משרד החינוך על בתי הספר החילוניים להתיישר פוליטית עם שרי החינוך [...] אחת הסיבות לכך שהמציאות מאפשרת דמוקרטיה מתפוררת ואנחנו לא שומעים מחאה משמעותית היא שכבר הרבה שנים מערכת החינוך הפסיקה לחנך באמת. אין חינוך ליברלי, אין חינוך ערכי, ואין חינוך ביקורתי – כי המורים שותקים" (קשתי, 2019). שתיתם נובעת מהבנה שלא יקבלו גיבוי מהנהלת בית הספר, לא כל שכן ממשרד החינוך, כפי שהוצג בכתבתה של חן שליטא (2023), שם טענו מנהלות בתי ספר: "המקרתיות עובד גם עליי"; "המסר שמחלחל למערכת ברור"; "נקודת המוצא של מנהלי בתי הספר כיום היא שכל מילה שאנחנו מוציאים מהפה, כל שיחת טלפון, הכול מתועד". כך, למרות חשיבותו הגבוהה של הגיבוי הבית-ספרי למורים, המנהלים חשים שאינם יכולים לתמוך במורים המקיימים דיון על מורכבות הדמוקרטיה הישראלית, וכפי שהבהירה אחת המנהלות, התוצאה היא ש"צומח פה דור שלא מבין את חשיבות הדמוקרטיה, שחושב שלא נורא אם תהיה פה מדינה לא דמוקרטית ופחות זכויות לכולם". חשש המורים גבר עוד עקב מקרים נוספים, כגון זה של ד"ר מאיר ברוכין, מורה מנוסה לאזרחות שפוטר בעקבות תלונות של הורים על הצגת דעותיו הפוליטיות בכיתה וברשתות החברתיות (ינקו, 2020). מקרה נוסף הוא זה של אמיר קליגר, מורה לחשיבה ביקורתית, שזומן לשימוע בפברואר 2023, בעקבות דיון שקיים עם תלמידיו על המהפכה המשפטית בישראל, ואגב כך ערער על עמדתו של מנכ"ל משרד החינוך שלפיה יש לשמור את התלמידים בתוך "בועה ערכית" (קשתי, 2023ב).

באקלים זה, שבו דמוקרטיה מזוהה עם שמאל, ו"שמאל" נעשה כינוי גנאי, חינוך לדמוקרטיה נעשה אתגר מורכב (ארליך-רון וגינדי, 2017; שפיגל-כהן, 2015). כך, הסקויריטיזציה יוצרת מה שאריה קיזל (Kizel, 2016) מכנה "פדגוגיה של פחד", שמונעת דיון בעניינים הנוגעים למהות הערכים האוניברסליים ולחשיבה ביקורתית. כך, מסיימים "אזרחי העתיד" את מערכת החינוך בעלי תפיסות שטוחות של המציאות ושל הדמוקרטיה, או עמדות אנטי-דמוקרטיות שמתודלקות על ידי

האקלים שהסקיוריטיזציה יוצרת, מצב שמלכה עוד יותר את הרחבת השסעים הנטועים במרכז משבר הדמוקרטיה בישראל. האגודה לזכויות האזרח בישראל הגיבה לחששם של המורים בפרסום מסמך ("זכותון") המספק הנחיות ברורות בדבר חופש הביטוי שלהם, מתוך מטרה להעצים אותם להפעיל את שיקול דעתם ולנהוג בהתאם לערכיהם המקצועיים בלי חשש מההשלכות. האגודה אף הציעה תמיכה וייעוץ לאלו העומדים בפני ניסיונות להשתיקם (האגודה לזכויות האזרח, 2021).

חשש המורים מעיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת משקף את השינויים הניכרים ביחס למושגים כגון דמוקרטיה וזכויות, שנעשו מקור לחץ עליהם בעטייה של הסקיוריטיזציה. בשיאו של משבר הדמוקרטיה, ביולי 2023, דנה ועדת החינוך של הכנסת בהצעת חוק המסמיכה את שירות הביטחון הכללי (שב"כ) לערוך בדיקה ביטחונית לכל המורים המיועדים ללמד, לעקוב אחר התבטאויותיהם בכתי הספר וברשתות החברתיות, ואף לשלול את תעודות ההוראה שלהם, לכאורה מתוך שיקולי ביטחון. ח"כ לימור סון הר-מלך מסיעת "עוצמה יהודית" הסבירה בהקשר זה, ש"על גבי ערכים שמציגים אותם בצורה יפה שנשמעת טוב, ומתחת לכל הערכים האלה, מסתתרת מפלצת איומה, שפוגעת ומערערת את קיומו של העם היהודי", ולתפיסתה, מעורבות השב"כ בפיקוח על מורות ומורים היא לא פחות מאשר "להחזיר עטרה ליושנה" (גרטל, 2023ב). ביטויים אלה, המצדיקים לכאורה את השימוש ב"פרקטיקות מיוחדות" של מעקב אחר מורים, ממחישים היטב את "שפת הסקיוריטיזציה". ברוח זו, ננקטו פרקטיקות נוספות להגבלת חופש הביטוי בכתי הספר, שהתמקדו בתכנים ויכולים להשפיע על זהותם של התלמידים.

בשנת 2015, סירב משרד החינוך לכלול את הספר "גדר חיה" של דורית רביניאן בתוכנית הלימודים בספרות, מתוך חשש שהסיפור העוסק באהבה בין יהודייה לפלסטיני ייתפס כאיום על הזהות הנפרדת של יהודים וערבים (עידן, 2015). דליה פניג, ראשת המזכירות הפדגוגית אז, טענה שהספר מבוסס על אהבה אסורה וכי מתבגרים אינם מסוגלים להבין את השלכות ההתבוללות (קשתי, 2015). זאת לאחרי שב-2009, אסר שר החינוך גדעון סער את השימוש בספר הלימוד "בונים מזרח תיכון חדש", ודרש שינויים, אף שהספר כבר אושר מטעם משרד החינוך. לדברי פרופ' אייל נווה (2017), המסרים של סער הדגישו שיש לאסור את תיאור הטרגדיה הפלסטינית כתוצאה של טיהור אתני ושל פעולות שעשה הצבא, שכן (לדבריו) זהו נרטיב שקרי שהפיצו יריביה של ישראל כדי לערער את הלגיטימיות שלה. באותה רוח, פסל סער אף את הספר "ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר", מאת דן

בר־און וסמי עדואן, שנועד לחשוף תלמידי תיכון לנרטיב של הצד שמנגד, וכך להעמיק את ההבנה ההדרית. כמו כן, הוא ביטל את החלטת קודמתו בתפקיד, פרופ' יולי תמיר, לכלול התייחסות לנכבה בספרי הלימוד בחינוך הממלכתי הערבי, והכריז כי "אין כל סיבה שבתוכנית לימודים רשמית של מדינת ישראל תוצג הקמת המדינה כשואה או אסון" (טלמור ויהב, 2009). הכרזה זו נשמעה זמן קצר לאחר אישור "חוק הנכבה" על ידי ועדת השרים לענייני חקיקה.

הנוסח המקורי של הצעת "חוק הנכבה", שהוא בגדר שינוי סעיף בחוק התקציב, קבע שמי שיציין את יום העצמאות של מדינת ישראל כיום אבל – ייאסר. בעקבות לחץ ציבורי, הוסכם על נוסח המאפשר שלילת מימון ממוסדות המציינים את יום הנכבה, בלי סעיף פלילי (האגודה לזכויות האזרח, 2011). חוק נוסף בהקשר זה הוא תיקון מס' 17 לחוק חינוך ממלכתי, שהתקבל ביולי 2018, וזכה לכינוי "חוק שוברים שתיקה", שהעניק לשר החינוך סמכות למנוע כניסה לבתי הספר מגופים שפעילותם עומדת בסתירה למטרות החינוך – מטרות שאליהן נוסף סעיף של חינוך ל"שירות משמעותי" או לשירות לאומי. למעשה, החוק מאפשר לשר לצנזר תכנים ולפסול כל גורם או פעילות שאינם עולים בקנה אחד עם עמדותיו הפוליטיות, וכך למנוע חשיבה ביקורתית ודיון פלורליסטי בסוגיות שנויות במחלוקת (האגודה לזכויות האזרח, 2018). "חוק שוברים שתיקה" הוא חלק ממאמץ חקיקתי רחב יותר של אישי ימין לאסור כניסת ארגונים המבקרים את הממשלה או הצבא, ובהם ראש הממשלה דאז, נפתלי בנט, שתקף את ארגון "שוברים שתיקה" כמה וכמה פעמים, בטענה כי "שוברים שתיקה מבקשים לא רק להרעיל את העולם נגדנו בשנאה לישראל, אלא להרעיל גם את הילדים שלנו עם השקרים הדוחים הללו. לא ניתן להם" (זרחוביץ, 2018). ברוח זו זומנו לשימוע במשרד החינוך, בעקבות לחץ הורים, מנהל ומנכ"ל בית ספר הריאלי בחיפה, לאחר שהזמינו את "בצלם" לדון בזכויות אדם עם התלמידים ביום זכויות האדם (קדריי-עובדיה ושפיגל, 2021).

מהלך נוסף ננקט לא מכבר, במאי 2023, כששר החינוך, יואב קיש, אישר ליו"ר מפלגת נעם, אבי מעוז, להקים במסגרת "הרשות לזהות לאומית-יהודית" מאגר מידע שישקף את התכנים החיצוניים לבתי הספר. החלטה זו עוררה סערה עקב חשש שהמאגר יתפקד כ"מלשינון", יזרה פחד בקרב מורים ותלמידים וכך יסייע למעוז למנוע תוכניות המנוגדות לתפיסת עולמו, שיש בהן משום תמיכה, לדוגמה, בשוויון זכויות לקהילת הלהט"ב, לנשים ולמיעוטים, אף שאושרו מטעם משרד החינוך (אילן, 2023). במסגרת "הרשות לזהות לאומית", מבקש מעוז

"להסיר את כל התוכניות שמביאות לידי ביטוי את תרבות הפוסט מודרנה", 3,000 במספר, לדבריו. שיח זה עולה בקנה אחד עם שאיפותיו להפוך את המרחב הציבורי בישראל לדתי, לנוכח האיום הנשקף, לתפיסתו, לזהות היהודית של המדינה, בהכרזו:

המאבק העיקרי בבחירות הקרובות זה השאלה האחת והיחידה: האם מדינת ישראל תמשיך להיות מדינה יהודית או שחלילה תהפוך להיות מדינת כל אזרחיה [...] המאבק על המהות, הזהות, הנשמה, הוא מאבק המאבקים [...] המלחמה החד-משמעית נגד הפרוגרס והמלחמה בעד הזהות היהודית [...] זה צריך להיות בראש המאבק.

(מילר, 2023)

אמנם עצם ביקורתו של מעוז וכן של פוליטיקאים אחרים כנגד תכנים המבטאים ערכים ליברליים במערכת החינוך היא כשלעצמה אינה ביטוי של סקויריטיזציה, אך מסגור התכנים הללו כאיום על זהותה היהודית של המדינה, המצריך מאבק עז ופרקטיקות שיגבילו את חופש הביטוי בבתי הספר, הוא שהופך את מערכת החינוך לזרוע ביצועית של הסקויריטיזציה.

2. הממד הגלוי-סמוי של סקויריטיזציה הזוהת היהודית באמצעות מערכת החינוך

לצד מודל גלוי של סקויריטיזציה, המתבטא בשיח מפורש שמתייחס לבעיה מסוימת כאל איום קיומי, משתקף גם מודל גלוי-סמוי של סקויריטיזציה בחינוך, שבו האיום אינו מוצג בדרכים ברורות ומפורשות, אך בפועל החינוך משרת את יעדי הסקויריטיזציה. ביטויים לכך במערכת החינוך בישראל אפשר למצוא בשני היבטים מרכזיים הקשורים זה בזה: היחס לדמוקרטיה וקידום חיים משותפים.

הופמן וברון (2020) מציגות במחקרן את המגמות העיקריות של מדיניות החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הישראלית מאז תחילת המאה ה-21. זאת באמצעות מיפוי חוזרי המנכ"ל של משרד החינוך שמלמד על העדפה ברורה של ערכים פרטיקולריים יהודיים-ציוניים. העדפה זו מוצאת את ביטויה בהוראות קבע רבות העוסקות במהלכים חינוכיים ארוכי טווח ומחייבים, לעומת מיעוט בהוראות העוסקות ברכיבים אוניברסליים, ובראשם שוויון, סובלנות וזכויות אדם,

המשולבים לרוב בתוכניות בחירה, וקידומם לכדי פרקטיקות מחייבות בתקציב ובהסדרה – מוגבל. זאת למרות האמור במטרות החינוך בחוק חינוך ממלכתי, ולפיהן יש להנחיל את החשיבות שבפיתוח יחס של כבוד לזכויות האדם, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו של הזולת ולהשקפותיו, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים, לצד התייחסות ברורה לצורך לחזק את כוח השיפוט והביקורת של התלמידים. הופמן וברון גורסות כי חוזרי המנכ"ל אמנם מנוסחים בלשון שמצליחה לרוב לטשטש את משמעותם הפוליטית והאידיאולוגית, ואולם ניתוחם מלמד על האופן שהעיסוק בדמוקרטיה הפך מעשה פוליטי שנוי במחלוקת שנתקל במחסומים הקשורים במגמות חברתיות ובשיח הפוליטי בישראל.

גם מבט אל הנושאים השנתיים שמפרסם משרד החינוך חושף פער בין המדיניות המוצהרת לזו המתקיימת בפועל. בכל שנה בוחר משרד החינוך נושא שנתי המשותף לכלל מערכת החינוך, ומספק חומרי למידה והצעות לפעילויות בבתי הספר סביב הנושא השנתי הנבחר. בשנים האחרונות הנושאים השנתיים היו: שותפות ואחדות (תשפ"א); ערכות הדדית וסולידריות (תש"ף); אחדות וייחודיות (תשע"ט). פירוט הנושא בתשפ"א קובע כי יש לקיים "שיח שיסייע לתלמידים לקיים דיאלוג מכבד ומוגן [...] חשוב שהשיח יתקיים מתוך שאיפה חברתית רחבה להחזיר ולטייב את מרקם החיים השיתופי-אזרחי". בנושא השנתי של תש"ף, אחדות וייחודיות, הוצגו המטרות: "הכרת מאפייני הקבוצות השונות בישראל ובתפוצות [...] בחינת דרכים לניהול קונפליקטים במציאות של מחלוקת, תוך פיתוח סובלנות, כבוד הדדי ואחריות חברתית כמו גם טיפוח שותפות וערכות ההדדית" (משרד החינוך, נושא שנתי).

לכאורה, נראה כי המסרים החינוכיים השנתיים מכוונים לעידוד ערכים דמוקרטיים, סובלנות ואחריות אישית וקולקטיבית, ואולם פעולות שרי החינוך בשנים אלו מעידות על מגמה שונה, התואמת סקויריטיזציה של הזהות הלאומית. כך לדוגמה, נפתלי בנט, שר החינוך בשנים 2015–2019, שתמך ב"חוק שוברים שתיקה", יזם את הקוד האתי למרצים, המגביל את חופש הביטוי שלהם, וזאת בפיקוח יחידה שתבקר את הפעילות הפוליטית במוסדות האקדמיה (קשתי, 2017). יוזמת הקוד האתי התפתחה, בין השאר, בעידודו של ארגון "אם תרצו", שהפיץ בשנת 2010 דוח שזכה לתמיכת שר החינוך אז, גדעון סער, ולפיו קיימת "הטיה פוסט-ציונית" בלימודי מדע המדינה באוניברסיטאות (קשתי, 2010; קדרי-עובדיה,

2019). פרקטיקות אלו, לרבות פרסום "רשימה שחורה" של מרצים המתויגים בידי "אם תרצו" כבעלי אידיאולוגיות שמאל, אינן נסותרות מעיני המורים בחינוך הממלכתי, ומסמנות להם כיצד מצופה מהם לנהוג. הפער בין המסר "האחר הוא אני", לצד מסרים המשקפים סובלנות בנושאים השנתיים של משרד החינוך, לבין הפעולות המעשיות משתקף גם בנושא "חינוך לחיים משותפים". נושא זה מבקש לקדם באמצעות מערכת החינוך קשרים המבוססים על כבוד הדדי, על הכרה ועל סובלנות בין קבוצות וכן בין יחידים במדינה (הופמן, 2020). בשנת 2008, ועדה ציבורית שהקימה שרת החינוך באותה עת, פרופ' יולי תמיר, מצאה שעד אז היו תוכניות משרד החינוך לקידום חיים משותפים ספורדיות ומאורגנות מחוץ למערכת, בלי תיאום מרכזי. הוועדה הציעה עקרונות ושיטות ליישום תוכנית חיים משותפים (סלומון ועיסאוי, 2009), אך הממשלה התחלפה כעבור חודשיים מעת הגשת הדוח, גרעון סער מונה לשר החינוך, וההצעות נותרו על הנייר (הרפז, 2009). כעבור שבע שנים, הראה דוח מיוחד של מבקר המדינה, כי משרד החינוך לא פעל לשינוי המדיניות:

המילים היפות והחשובות בנושא מיגור הגזענות והחינוך לחיים משותפים לא גובו במעשים ולא נוצקו להן התכנים הנדרשים. הנהלות משרד החינוך לא אורדו השנים נמנעו מלנקוט את מכלול הצעדים הדרושים ליצירת תשתית ארגונית, תקציבית, אופרטיבית ופדגוגית מספיקה לעשייה מערכתית אפקטיבית וארוכת טווח למניעת גזענות בקרב תלמידים.

(דוח מבקר המדינה, 2016, עמ' 9)²

בשנת 2020 ערך מבקר המדינה ביקורת מעקב על משרד החינוך ומצא כי לא חלו שינויים משמעותיים בנוגע לחינוך לדמוקרטיה ולחיים משותפים, וכי משרד החינוך לא פיתח מדיניות מחייבת ואופרטיבית שתחול על כל יחידות המשרד, ואף לא עיגן בחוזר מנכ"ל הנחיות שיתוו את אבני הדרך לחינוך לדמוקרטיה ולחיים משותפים בכלל המגזרים ושלבי החינוך.³ זאת למרות מיסודו של מטה לחיים משותפים במשרד החינוך שתפקידו לעודד תוכניות לדו־קיום. ואולם מעבר לליקויים אלה, הקשר בין חיים משותפים לבין מושגים כגון דמוקרטיה ודו־קיום, הנתפסים בידי

2 מבקר המדינה (2016). חינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות.

3 מבקר המדינה (2021). חינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות – ביקורת מעקב.

ההורים כשנויים במחלוקת וכקשורים ליחסי ערבים-יהודים, יוצר חסמים בהפעלת תוכניות כאלה (הופמן, 2020). בצל אקלים הסקויריטיזציה, מתקשים בתי הספר לחנך לסובלנות, בידיעה שייאלצו להתמודד עם לחץ ציבורי בלי תמיכה מתאימה. התפתחויות אלו יצרו שלוש גישות להוראת ההיסטוריה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני: הגישה הרשמית – נרטיב ברור יחיד; הגישה הדו-נרטיבית האמפתית – הכרה בנרטיבים של שני הצדדים; גישת הרפורמה החינוכית לחשיבה מסדר גבוה – חשיבה ביקורתית ומעורבות בהערכת דיווחים היסטוריים סותרים של שני הצדדים. לנוכח עוינות הן מצד התלמידים והן מצד משרד החינוך, מורים שבחרו בשתי הגישות האחרונות נחשבו בחזקת "נוטלי סיכונים" (Goldberg, 2017).

אמנם במדיניות הרשמית קידום חיים משותפים והוראת ההיסטוריה של הקונפליקט הלאומי הם תחומים נפרדים, אך המסרים הסמויים והגלויים לצד הפעלת לחץ על המורים במערכת החינוך גורמים גם למורים להיסטוריה לחשוש מהצגת הנרטיב של האחר ומעידוד חשיבה מורכבת ביחס למציאות. הניסיון להשתיק קולות ביקורתיים מתבטא גם ביחס לשכול. לפי לוי (2018), התבססה בישראל הבחנה בין "שכול טוב", זה המבטא הקרבה בלי עוררין במלחמה, לבין "שכול רע", זה המבטא ביקורת כלפי מלחמות ומדיניות הממשלה. השכול "הטוב", הנשען על צידוקים דתיים שלפיהם המוות הצבאי משרת רעיונות, דוגמת קדושת הארץ או קידוש השם, כרוך בניסיונות להשתיק קולות המייצגים "שכול רע". כך, אף שהורים שכולים יהודים ופלסטינים מכירים בכוחו של אבל משותף ככלי לפיוס ולשלום, הם נתונים ללחץ ולרדיפה מצד ארגוני חברה אזרחית ימניים, המסכלים מפגשי משפחות שכולות משני הצדדים. עם התעצמות המשבר הדמוקרטי, ביולי 2023, אף החליט משרד החינוך לגרוע את פורום המשפחות השכולות מרשימת התוכניות החיצוניות של משרד החינוך, המצויות כיום במאגר גפ"ן לתוכניות העשרה לבתי הספר במימון משרד החינוך. על פי ההחלטה, לא יוכל הפורום לבצע פעילות חינוכית בבתי הספר, אף לא במימון חיצוני שאינו ממשרד החינוך (אטינגר, 2023). כך, אף שנדרשת מעורבות גופי חברה אזרחית ביישום תוכניות לחיים משותפים, כניסתם של אלו לבתי הספר מצויה במרכז המתח המתגבר בין עידוד כניסתן של עמותות דתיות לבין מניעת כניסתם של ארגוני חברה אזרחית המתויגים כ"שמאלנים".

מדוח מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2018) עולה קיומה של אי-בהירות סביב מעורבות ארגונים בבתי הספר והתוכניות שהם מפעילים (אבגר, 2018, עמ' 7-8).

אחת הטענות בהקשר זה היא כי נוכחות עמותות דתיות בבתי הספר מעורדת הרתה בחסות משרד החינוך, באמצעות החדרת תכנים דתיים המבססים שפה, מנהגים וטקסים דתיים, והנוטעים בקרב התלמידים את התחושה שאלו הן הנורמות הרצויות (מגן ואח', 2017). התוצאה, גורס רייכר (2022), היא זניחת הערכים האוניברסליים והדמוקרטיים, בין שמנהליהם של בתי הספר בוחרים בכך כדי לזכות בתקצוב ובאחזקה ממשרד החינוך, ובין שהם מיישרים קו עם האידיאולוגיה הרווחת בו. חוקרי סקויריטיזציה נתקלים במתח שבין הרחבה של הגדרת הביטחון אל עבר סוגיות אזרחיות לבין הסכנה שהגדרה רחבה מדי תקשה על שימוש אקדמי יעיל בה (Paris, 2001). התמודדות עם אתגר זה מעלה את השאלה בדבר תרומתה של תיאוריית הסקויריטיזציה להבנת הסוגיה הנדונה. כדי לענות על השאלה, חשוב לבחון את תרומת מושגיה המרכזיים של התיאוריה להסבר התופעה. עד כה נסוב הדיון על שיח ופרקטיקות הסקויריטיזציה באמצעות מערכת החינוך בישראל, אך להשלמת הניתוח יש לבחון מיהו "קהל" הסקויריטיזציה וכיצד משפיעה התגייסותו על הפצת מסריה ויישומם במערכת החינוך.

קהל הסקויריטיזציה

חוקרים מבחינים בין סוגי קהל, כגון קובעי מדיניות, מומחים ופקידי ציבור, הציבור הרחב וארגוני החברה האזרחית (Salter, 2008; Leonard & Kaunert, 2011). קהל הסקויריטיזציה בחינוך כולל את כל סוגי הקהל הללו, ואולם רתימתם לתמיכה בסקויריטיזציה אינה נעשית בהכרח על ידי קריאה להצטרפותו, אלא כפי שיוצג – האקלים הכללי והשיח החינוכי הם שמובילים לכך. סקויריטיזציה יכולה אמנם לכלול ריבוי קהלים, מהם אקטיביים ומהם פסיביים, אך עם זאת מחקרי סקויריטיזציה נוטים להתמקד בציבור מסוים בהקשר לאומי או מוסדי אחד, ללא הסכמה לגבי זהות הקהל ותרומתו לתהליך (Olesker, 2022). לפי בלזק (Balzacq, 2005), שני סוגי תמיכה נדרשים לסקויריטיזציה: **תמיכה פורמלית** מהמוסד הרלוונטי, לדוגמה הפרלמנט, המסמיך על פי חוק את שחקן הסקויריטיזציה לבצע פעולה, וכן **תמיכה מוסרית** (moral support), שהיא הלגיטימציה החברתית מהציבור. עם זאת, ורטמן (2022) טוען כי הבחנה זו אינה מספקת לזיהוי הקהל הרלוונטי, ומציע להתייחס לשני היבטים: (1) מקורות הלגיטימציה שהקהל הפורמלי והמוסרי מעניקים לשחקן הסקויריטיזציה; (2) התרבות והנורמות השונות

ממדינה למדינה, המשליכות על הלגיטימציה. לדוגמה, במדינות דמוקרטיות מקור הלגיטימציה הוא הפרלמנט, המעניק כאמור תמיכה רשמית למהלכי סקירותיזציה, אך עם זאת יש מקרים שהאליטה הדתית מחזיקה בלגיטימציה להחליט בענייני ביטחון. לפיכך, מציע ורטמן את המונחים קהל משפטי וקהל פוליטי. הלגיטימציה שמעניק הקהל המשפטי נובעת מהחוק, אך הניסיון האישי והאידיאולוגיה של שחקן הסקירותיזציה גורמים לו לראות בתמיכתה של ישות מסוימת אחרת, הקהל הפוליטי, תמיכה חיונית לסקירותיזציה.

בישראל, הממשלה יכולה לבצע סקירותיזציה בעזרת הלגיטימציה של הקהל המשפטי בלבד, כלומר חברי הכנסת והממשלה, בייחוד לנוכח ריכוזיותה של מערכת החינוך בישראל. ואולם הצורך לשכנע את הקהל הפוליטי, כפי שמראה ורטמן, יוצר אקלים נוח יותר לסקירותיזציה, שכן תמיכה רחבה מעניקה לגיטימציה נוספת לפעולות הממשלה. אקלים כזה, טוענת אולסקר (Olesker, 2014b), יכול להתהוות גם במצבים שהצעות חוק אינן מתקבלות בסופו של דבר, משום שעצם השיח הציבורי שהממשלה יוצרת סביבן יש בו כדי להשפיע על תודעת הציבור ולהפוך הצעות מפלות למקובלות יותר (שם). בחינוך בישראל, הדבר מעודד בעיקר הורים וארגוני ימין התומכים ברעיונות הסקירותיזציה, ובהם ארגונים דוגמת "בצלמו" ו"אם תרצו" או משפיענים כגון "הצל" ואחרים, ששפת הסקירותיזציה והמהלכים לקידום ההגנה על הזהות היהודית המאוּימת מפורטים היטב ברשתות החברתיות שלהם ובאתרים מטעמם. כך, בתהליך של היוון חוזר בין ארגונים אלה לבין שחקני הסקירותיזציה שבשלטון, מעמיק השימוש במערכת החינוך ככלי סקירותיזציה ומתאפשרות השתקת מורים והזמנת אנשי חינוך "סוררים" לשימועים לצד העמקת העיסוק בזהות יהודית.

בהקשר זה חשובה הגישה ה"עממית" לסקירותיזציה, המתמקדת בנקודות המבט של קהל הסקירותיזציה ובתרגומן לפעולות "מלמטה למעלה". גישה זו מכירה בכך שתפיסת הביטחון וההשפעה של הסקירותיזציה אינן אחידות, ושייתכן כי פרטים שונים יחוו איומים בדרכים שונות ויגיבו בהתאם (Bubandt, 2005). כך, לא כל ההורים מגיבים באותו אופן, וההבדלים בתגובות עשויים להביא לידי ביטוי גישות ועמדות שונות לסקירותיזציה, המשתקפות לעיני הפוליטיקאים ומסייעות להם לזהות את קהל היעד. אך ייחודו של התהליך המתחולל במערכת החינוך בישראל הוא שקהל זה לא רק מקשיב לשיח הסקירותיזציה, ולא רק מעניק לה לגיטימציה, אלא הופך בעצמו לשחקן אקטיבי, המפעיל לחץ על מערכת החינוך ועל המורים.

ההבחנה בין שחקן הסקויריטיזציה לבין קהל היעד מיטשטשת, ובאמצעות הלחצים המופעלים הן מלמעלה, מהקהל המשפטי, והן מלמטה, מהקהל הפוליטי, הרי שכל פרט המתנגד לתהליך זה "נמעך" בתנועת המלקחיים המופעלת משני הכיוונים. בהתאם, מתגברת "פדגוגיית הפחד", המערערת את החשיבה הביקורתית ואת החינוך לדמוקרטיה בישראל.

סיכום

מאמר זה דן בדרך שבה מגוון מהלכים במערכת החינוך תורמים, במכוון ושלא במכוון, למשבר הדמוקרטי בישראל, באמצעות הפריזמה של תיאוריית הסקויריטיזציה, המסבירה כיצד שחקנים מדינתיים ממסגרים בעיה אזרחית כעניין של ביטחון לאומי המצריך התמודדות החורגת מהפוליטיקה הרגילה (Buzan et al., 1998). היותה של מערכת החינוך מרחב למאבק בין מבחר אידיאולוגיות פוליטיות המשפיעות על עיצוב דמותם של אזרחי העתיד, לצד משבר הדמוקרטיה המתהווה בישראל זה כשני עשורים – כל אלה מפנים זרקור לאופן שמערכת החינוך מתפקדת במשבר זה, ששיאו בניסיונות ל"הפיכה משטרית" ובמחאה כנגדה. מחקרים בתחום מצביעים אמנם על שינוי בשיח החינוכי בעשור האחרון, המצמצם את המהות הדמוקרטית ומרחיב את המהות הלאומית יהודית (חסאן, 2016; טסלר, 2020; Pinson, 2020), אך שינוי זה נבחן בעיקר כמראה המשקפת את ההתרחשויות הפוליטיות בישראל. לנוכח תהליך הסקויריטיזציה של הזהות היהודית בישראל בעשור האחרון (הרבון וקינן, 2020; Olesker, 2014), מאמר זה מציע להרחיב את היריעה ולבחון את אופן התנהלותה של מערכת החינוך במשבר הדמוקרטי, כאמצעי של סקויריטיזציה הזוהרת היהודית. כפי שהוצג, סקויריטיזציה זו מושגת הן באמצעים גלויים, כגון שיח וחקיקה, והן באמצעים גלויים-סמויים, הבאים לידי ביטוי בפער בין מדיניותו המוצהרת של משרד החינוך לבין מימושה בפועל. המשותף לשני סוגי הפרקטיקות הוא צמצום החינוך לדמוקרטיה והחלשת המורים המבקשים לדון במורכבות המציאות הישראלית ולהציג עמדות מגוונות ביחס אליה.

לקהל הסקויריטיזציה תפקיד חשוב בתהליך, שכן הוא מספק לשלטון את הלגיטימציה לסקויריטיזציה (Balzacq, 2005). מניתוח התהליך בישראל עולה, בהתאם להבחנות של ורטמן (2022) סביב סוגי קהל, כי הלגיטימציה לסקויריטיזציה

נשענת על הקהל המשפטי – הכנסת ומשרדי הממשלה – המעניקים לגיטימציה פורמלית מכוח החוק לפרקטיקות הסקיוריטיזציה, וכן על הקהל הפוליטי, המורכב מהורים ומארגוני ימין. שני קהלים אלו מפעילים לחץ על מערכת החינוך, מלמעלה ומלמטה – לחץ הלוכד את המורים הנותרים נטולי הגנה ותמיכה, ולפיכך חוששים להתנגד לתהליך. בכירים במשרד החינוך שמשותפים פעולה עם מהלכים אלו מגבירים את חששם של המורים. כך, תלמידיה ובוגריה של מערכת החינוך יוצאים אל החיים בלי הידע והמיומנויות שכל אזרח במדינה דמוקרטית נדרש להם, ובהתאם לרוח השורה במערכת החינוך ובמדינה – גוברת אי-הסובלנות כלפי אלה הנתפסים כמאימים על דמותה היהודית של המדינה. כך, מעמיקים השסעים החברתיים. אכן, קיימת החרפה ברגשות שנאה ופחד בקרב בני ובנות נוער מקבוצות שונות בישראל (רן ונצר, 2021), ומתגבר הקרע בין תומכי ימין לשמאל ובין תומכי הדמוקרטיה הליברלית למתנגדיה, הבא לידי ביטוי גם במערכת החינוך (גוסקוב, 2020; כוורי, 2022; פרידמן, 2018). העמקת השסעים מגבירה את "השבירות הדמוקרטיות" של ישראל ומסכנת את יציבות הדמוקרטיה, שכן קיטוב חברתי הוכח כמאפיין מרכזי של נסיגת הדמוקרטיה (Bauer & Becker, 2020; Mudde, 2021). לנוכח צמצום עילת הסבירות, שיאפשר לממשלה לבצע מינויים שנויים במחלוקת, להעמיק את האפליה כלפי החברה הערבית, להחדיר למערכת החינוך תכנים אנטי-דמוקרטיים ולשנות את מעמדם של המורים, מתגלע חשש גדול בקרב מורים הן ביחס למעמדם והן ביחס לאפשרות להמשיך לחנך לדמוקרטיה. כפי שצוטט מורה בכתבתו של ליאור דטל (יולי 2023): "המערכת מרוסקת ומעמד המורים בשפל. עכשיו זה פשוט חוקי". על כן, גובר הסיכוי שהסקיוריטיזציה תמשיך לרתום את מערכת החינוך למשבר הדמוקרטי.

מקורות

- אבגר ע' (2018). **מידע על מעורבות גורמים חיצוניים בפעילות חינוכית במוסדות החינוך – עדכון והרחבה**. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- אטינגר, א' (2023). **בניסיון להוצאתם ממערכת החינוך: "פורום המשפחות השכולות הישראלי-פלשתיני" זומן לשימוע. ישראל היום**.
- אילן, ש' (2023). **למעלה מאלף מכתבי הורים לשר החינוך: "הרחק את אבי מעוז מהילדים שלנו. כלכליסט, 12 ביוני**.

- אלרון, מ', פדון, כ', שרביט-ברוך, פ', חרד, ש', ישראלי, צ', אבן, ש', ובן-מאיר, י' (2020). החברה הישראלית: שיתוק פוליטי, הקצנה בשיח ואתגור החוסן החברתי. בתוך: א' ברון, א' שפירא (עורכים). הערכה אסטרטגית לישראל 2019–2020: על סף הסלמה: ריבוי אתגרים מחייב אסטרטגיה חדשה. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- ארליך-רון, ר', וגנידי, ש' (2017). פוליטיקה בכיתה? הימנעות מורים משיח טעון סביב יחסי יהודים וערבים בישראל. *זמן חינוך*, 9–34.
- בלוך, ע', ובילסקי, ל' (2022). התנגדות בשפה: חוק הלאום, שפה ודמוקרטיה. משפטים נב.
- בן אליעזר, א' (2012). מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב – ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין.
- גביוון, ר', ועוזילצברגר, פ' (2012). ישראל כמדונה לאומית וליברלית. משפט ואדם – משפט ועסקים יד, 293–328.
- גוסקוב, ע' (2020). למה לי פוליטיקה עכשיו? על שאלת היתכנותו של חינוך פוליטי-אזרחי בישראל. *גילוי דעת* 16, 125–149.
- גלזר, ה' (2016). האם מורים לאזרחות יכולים לדבר חופשי בכיתות? הארץ, 18 באוגוסט. גרטל, ג' (2023). מורות למען מורות – ולמען דמוקרטיה. שיחה מקומית, 6 ביולי.
- (2023). הממשלה רוצה פיקוח שב"כ מלא על מורות ומורים. השב"כ מתנגד. שיחה מקומית, 20 ביולי.
- דטל, ל' (2012). סער מגן על פיטורי אדר כהן: "ההחלטה עניינית". הארץ, 13 באוגוסט.
- (2023). הנחשול בכתי הספר: אלה דברים שעד היום לא היו סבירים. עכשיו, הכול אפשרי. דה מרקר, 23 ביולי.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל (2011). חוק הנכבה.
- (2017). צמצום המרחב הדמוקרטי בישראל – הכנסת ה-20: תמונת מצב.
- (2018). מניעת כניסה של ארגונים לבתי ספר (חוק "שוכרים שתיקה").
- (2021). המורה, מותר לך להגיד את זה.
- הופמן, ת' (2020). חינוך לחיים משותפים או חינוך לשותפות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הופמן, ת', וברון, מ' (2020). מה מספרים חוזרי מנכ"ל על החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרבון, ע', וקינן, ע' (2020). התרופפות הביטחון האזרחי-פוליטי בישראל בראי תהליכים סוציו-היסטוריים. בתוך: ע' קינן, ע' הרבון (עורכות). הביטחון כסוגיה אזרחית (19–51). חיפה: פרדס והמכללה למנהל.

- הרפז, י' (2009). **חדר מצב: ריאיון עם שר החינוך גדעון סער. הד החינוך פר(3), 24.**
- ולמר, ת' (2010). **מורים לאזרחות מודאגים: "התלמידים גוענים יותר".** YNET, 31 בדצמבר.
- ורטמן, א' (2022). **מרכיב הקהל בתיאוריית הביטחון. עדכן אסטרטגי. המכון למחקרי ביטחון לאומי.**
- זרחוביץ, ע' (2018). **חוק שוכרים שתיקה עבר לקריאה שנייה ושלישית. גלובס, 3 ביולי.**
- חסאן, ש' (2016). **מה לגבי חינוך לדמוקרטיה. גילוי דעת 10, 153–163.**
- טלמור, נ', ויהב, נ' (2009). **סער החליט: הערכים לא ילמדו על הנכבה. חדשות וואלה! 22 ביולי.**
- טסלר, ר' (2020). **חינוך אזרחי כמסד לביטחון לאומי – ולהפך. בתוך: ע' קינן, ע' הרבון (עורכות), הביטחון כסוגיה אזרחית (101–136). חיפה: פרדס והמכללה למינהל.**
- ינקו, א' (2019). **"ניסיון מחטף": ועדת מקצוע חדשה ללימודי אזרחות. YNET, 5 באוגוסט.**
- (2020). **הופסקה העסקת מורה בתיכון בראשל"צ שפרסם פוסטים בעד סרבנות. YNET, 17 בינואר.**
- כהן, א' (2016). **ציונות, יהדות ודמוקרטיה: רב-ערכיות כתשתית ללימודי אזרחות. גילוי דעת 10, 145–152.**
- כהן, ע', ורוזנאי, י' (2021). **פופוליזם והדמוקרטיה החוקתית בישראל. עיוני משפט מד, 170–87.**
- כוורי, א' (2022). **סקר קיטוב פוליטי חברתי בישראל – 2022. אוניברסיטת רייכמן: המכון לחירות ואחריות.**
- לוי, ג', ומסאלחה, מ' (2018). **לימודי אזרחות – מה לומדים מזה. האוניברסיטה הפתוחה ומכללת סאחנין. כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך.**
- לוי, י' (2023). **יורים ולא בוכים. רעננה: למדא, האוניברסיטה הפתוחה.**
- (2018). **מלחמות הברירה מחייבות את קידוש השכול. הארץ, 28 במרס.**
- ליטמנוביץ, ע' (2019). **חינוך להוראת זהות לאומית ודתית. יוזמה – מרכז לידע ולמחקר בחינוך.**
- מארש, ד', ופרלונג, פ' (2004). **העור ולא הבגד: אונטולוגיה ואפיסטמולוגיה במדע המדינה. בתוך: ד' מארש, ג' סטוקר (עורכים), תיאוריות וגישות במדע המדינה (37–64). רעננה, האוניברסיטה הפתוחה.**
- מגן, ש', אביחי, ש', שלזינגר, ל', ואלביצקי, י' (2017). **כיצד השתלט הימין הדתי על חינוך לערכים בבתי הספר הממלכתיים. ירושלים: ארגון מולד.**

- מילר, מ' (2023). **הקלטות חושפות את תוכניתו של אבי מעוז להפוך את ישראל למדינה דתית**. הארץ, 11 בינואר.
- נווה, א' (2017). **עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל (151-154)**. תל אביב: מופת והקיבוץ המאוחד.
- סברון, א', וספיק, א' (2023). **למה הסרנו את חתימתנו מספר האזרחות**. הארץ, 10 במאי.
- סלומון, ג', ועיסאוי, מ' (2009). **דוח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל**. משרד החינוך.
- סקופ, י', וקשתי, א' (2014). **אדם ורטה: צריך לדבר על הכול בכיתה, מה שהופך לטאבו מסוכן**. הארץ, 3 בפברואר.
- עידן, א' (2015). **פסילת דורית רביניאן: יש לומר את האמת, הגדר החיה כבר קיימת**. הארץ, 31 בדצמבר.
- פדהצור, ע', ופרליגר, א' (2004). **הפרדוקס המובנה של החינוך לאזרחות בישראל**. מגמות 143(1), 64-83.
- פוקס, ע', בלאנדר, ד', קרמניצר, מ' (2015). **חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18 (2009-2013)**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פילק, ד' (2010). **אנחנו העם, אתם לא – פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל**. עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 20, 28-48.
- פרידמן, ש' (2018). **מדד הדמוקרטיה 2018: שסע חדש נולד**. הארץ, 3 בדצמבר.
- קדרי-עובדיה, ש' (2019). **"אם תרצו" העלו אתר ובו פרטי קשר של מרצים בעלי עמדות שמאל**. הארץ, 13 במאי.
- (2023). **כשעקרונות הדמוקרטיה מוטלים בספק, מורים לאזרחות חוששים להביע עמדה**. הארץ, 5 בפברואר.
- (2023). **בראש הוועדה ללימודי אזרחות יעמוד שמרן שתומך בשינוי שיטת בחירת השופטים**. הארץ, 22 במאי.
- קדרי-עובדיה, ש', ושפיגל, נ' (2021). **משרד החינוך ערך שימוע למנהלי התיכון הריאלי בחיפה בעקבות הרצאת מנכ"ל בצלם**. הארץ, 28 בינואר.
- קימרינג, ב' (1993). **מיליטריזם בחברה הישראלית**. תיאוריה וביקורת 4, 123-140.
- קינן, ע', והרבון, ע' (2021). **"המחתרת הכפולה" של החינוך לערכים דמוקרטיים ולחיים משותפים**. בתוך: ח' עראר, ג' קורץ, ג' אבו חוסיין וח' בר ישי (עורכים), **חינוך כמערכת מורכבת**. חיפה: פרדס.
- קרמניצר, מ', והופמן, ת' (2021). **חינוך לדמוקרטיה – לאן הולכים מכאן? 25 שנים להגשת הדוח "להיות אזרחים"**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- קשתי, א' (2010). תנועת "אם תרצו" לאוניברסיטת בן-גוריון: פטרו מרצים שמאלנים או שנבריה תורמים. **הארץ**, 17 באוגוסט.
- (2015). משרד החינוך פסל ספר המתאר רומן בין יהודייה לערבי מחשש שיעודד התבוללות. **הארץ**, 30 בדצמבר.
- (2017). הקוד האתי לאקדמיה: בנט חותר להשתיק את הדיון ולהעלים את המציאות. **הארץ**, 10 ביוני.
- (2019). חולדאי: מערכת החינוך מגויסת לפגיעה בדמוקרטיה, בתי ספר נדרשים ליישר קו. **הארץ**, 25 ביוני.
- (2020). משרד החינוך מסרב לפרסם את הקריטריונים למינוי חברי הוועדה למקצוע האזרחות. **הארץ**, 9 באוגוסט.
- (2022). התוכנית החדשה ללימודי אזרחות מציבה את המדינה היהודית לפני הדמוקרטיה. **הארץ**, 13 בנובמבר.
- (2023א). כך השתלט הימין הדתי על הוראת האזרחות: ריאיון עם האחראית לשעבר על המקצוע. **הארץ**, 14 באפריל.
- (2023ב). עבודתו של מורה הופסקה לאחר שדיבר עם תלמידיו על ההפיכה המשטרית. **הארץ**, 23 בפברואר.
- קשתי, א', וסקופ, י' (2016). טענות לחוסר איזון בוועדת המקצוע לאזרחות מעכבות את מינוי חבריה. **הארץ**, 11 במרס.
- רון, ע', קרמניצר, מ', ושני, י' (2020). **דמוקרטיה במשבר – דוח מחקר**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רונן, א' (2022). נסיגה דמוקרטית: אתגרים לסדר המקומי ויחסי החוץ באיחוד האירופי ובישראל. בתוך: מ' אסבורג, נ' גורן (עורכים), **נסיגה דמוקרטית וביטחוניזציה: אתגרים לישראל, האיחוד האירופי ויחסי ישראל-אירופה**. מתווים – המכון הישראלי למדיניות חוץ-אזורית, המכון לנושאים בינלאומיים וביטחון (SWP) וארגון PAX.
- רייכר שליו, מ' (2022). הקשר בין ההדתה בחינוך לעליית הימין הפופוליסטי. YNET, 8 בנובמבר.
- רן, ש', ונצר, ל' (2021). **מדד השותפות בקרב בני ובנות נוער בישראל לשנת 2021**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מכון אקורד.
- שליטא, ח' (2023). מורים במלכודת: "מבהירים לנו במילים יפות ועטופות בצלופן, שאנחנו אמורים לסתום את הפה". **שומרים**, 10 במרס.
- שפיגל-כהן, ג' (2015). חינוך לדמוקרטיה, ישראל 2015: תמונת מצב. בתוך: **פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך, מדיניות החינוך לדמוקרטיה (עמ' 1-11)**. האוניברסיטה הפתוחה, המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן לאוטמן.

- Abulof, U. (2014). Deep securitization and Israel's demographic demon. *International Political Sociology* 8(4), 396–415.
- Arbatli, E., & Rosenberg, D. (2021). United we stand, divided we rule: How political polarization erodes democracy. *Democratization* 28(2), 285–307.
- Balzacq, T. (2005). [The three faces of securitization: Political agency, audience and context](#). *European Journal of International Relations* 11(2), 171–201.
- Balzacq, T., Léonard, S., & Ruzicka, J. (2016). Securitization revisited: Theory and cases. *International Relations* 30(4), 494–531.
- Bauer, M. W., & Becker, S. (2020). Democratic backsliding, populism, and public administration. *Perspectives on public management and governance* 3(1), 19–31.
- Ben-Porat, G., & Ghanem, A. A. (2017). Introduction: securitization and shrinking of citizenship. *Citizenship Studies*, 1–11.
- Ben-Porat, G., & Filc, D. (2022). Remember to be Jewish: Religious populism in Israel. *Politics and Religion* 15(1), 61–84.
- Bermeo, N. (2016). On democratic backsliding. *Journal of Democracy* 27(1), pp. 5–19.
- Bright, J. (2012). Securitization, terror and control. *Review of International Studies* 38(4), 861–879.
- Browning, C. S., & Joenniemi, P. (2017). Ontological security, self-articulation and the securitization of identity. *Cooperation and Conflict* 52(1), 31–47.
- Bubandt, N. (2005). Vernacular security: the politics of feeling safe in global, national and local worlds. *Security Dialogue* 36, 275–296. [crossref]
- Buzan, B., Ole, W., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Chazan, N. (2020). Israel's democracy at a turning point. In Y. S. Aronoff, et al. (eds.), *Continuity and change in political culture: Israel and beyond*. Lexington Books
- Färber, K. (2018). The absence of methodology in securitisation theory. [E-International Relations](#).
- Floyd, R. (2011). Can securitization theory be used in normative analysis? Towards a just securitization theory. *Security Dialogue* 42(4–5), 427–439.

- Galanti Ben-Rafael, S., Paz, C., & Levkowitz, A. (2020). Innovations in Israel's civics textbooks: Enlightening trends in non-western democracies. *Israel Studies Review* 35(3), 52–71.
- Gearon, L. F. (2012). European religious education and European civil religion. *British Journal of Educational Studies* 60(2), 151–169.
- (2017). The counter-terrorist campus: Securitisation theory and university securitization – three models. *Transformation in Higher Education* 2(1), 1–9.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goldberg, T. (2017). The official, the empathetic and the critical: Three approaches to history teaching and reconciliation in Israel. In C. Psaltis, M. Carretero, & S. Čehajić-Clancy (eds.), *History education and conflict transformation* (277–299). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Goodwin, S. (2011). Analysing policy as discourse: Methodological advances in policy analysis. In *Methodological Choice and Design* (167–180). Springer, Dordrecht.
- Haemin, J., Lueders, H., & Myrick, R. (2021). [Towards a unified approach to research on democratic backsliding](#). *Democratization* 29(4), 754–767.
- Hameiri, S., & Jones, L. (2013). The politics and governance of non-traditional security. *International Studies Quarterly* 57(3), 462–473.
- Huysmans, J. (1995). Migrants as a security problem: Dangers of 'securitizing' societal issues. In R. Miles, & D. Thranhardt (eds.), *Migration and European integration: The dynamics of inclusion and exclusion* (53–72). London: Pinter.
- Kaunert, C., & Sahar, A. (2021). [Violence, terrorism, and identity politics in Afghanistan: The securitization of higher education](#). *Social Sciences* 10(5), 150.
- Kicinger, A. (2004). *International migration as a non-traditional security threat and the EU responses to this phenomenon*. Warsaw: Central European Forum for Migration Research.
- Kizel, A. (2016). [Pedagogy out of fear of philosophy as a way of pathologizing children](#). *Journal of Unschooling and Alternative Learning* 10(20), 28–47.

- Kopper, Á., Körtvélyesi, Z., Majtényi, B., & Szalai, A. (2020). The 'Insecurity Toolbox' of the illiberal regime: Rule by law and rule by exclusion. *Political Anthropological Research on International Social Sciences* 1(2), 216–242.
- Mechkova, V., Luhrmann, A., & Lindberg, S. I. (2017). How much democratic backsliding? *Democracy* 28, 162.
- Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma. *European Journal of International Relations* 12(3), 341–370.
- Mudde, C. (2021). [Populism in Europe: An illiberal democratic response to undemocratic liberalism](#). *Government and Opposition* 56(4), 577–597.
- Olesker, R. (2014a). National identity and securitization in Israel. *Ethnicities* 14(3), 371–391.
- (2014b). Law-making and the securitization of the Jewish identity in Israel. *Ethnopolitics* 13(2), 105–121.
- (2022). Diasporas as audiences of securitization: Jewish American diaspora and BDS. *Israel Studies Review* 37(3), 1–27.
- Paris, R. (2001). Human security – paradigm shift or hot air? *International Security* 26(2), 87–102.
- Pinson, H. (2020). The new civics curriculum for high schools in Israel: The discursive construction of Palestinian identity and narratives. *Education, Citizenship and Social Justice* 15(1), 22–34.
- Przybylski, W. (2018). Explaining Eastern Europe: Can Poland's backsliding be stopped? *Journal of Democracy* 29(3), 52–64.
- Salter, M. B. (2008). Securitization and desecuritization: A dramaturgical analysis of the Canadian Air Transport Security Authority. *Journal of International Relations and Development* 11, 321–349.
- Svolik, M. W. (2019). Polarization versus democracy. *Journal of Democracy* 30(3), 20–32.
- Waldner, D., & Lust, E. (2018). Unwelcome change: Coming to term with democratic backsliding. *Annual Review of Political Science* 21, 93–113.
- Yascha, M. (2019). *The people vs. democracy: Why our freedom is in danger and how to save it*. Boston: Harvard University Press. Introduction.

- Zamęcki, Ł. (2020). Process and democratic backsliding of Hungary and Poland. Democracy and the rule of law. *On-line Journal Modelling the New Europe* 34, 57–85.
- Zembylas, M. (2020). Affect emotion and securitising education: Re-orienting the methodological and theoretical framework for the study of securitisation in education. *British Journal of Educational Studies* 68, 487–506.